

6/HC
30.B11
N33
1995

UNIVERSITAT DE BARCELONA

INAUGURACIÓ DEL CURS ACADÈMIC
1995-1996

**El factor humà en el retard econòmic espanyol.
El debat entre els historiadors**

Jordi Nadal

29 de setembre de 1995

22 MAIG 2008

6/HC
30.B11
N33
1995

Donat

INAUGURACIÓ DEL CURS ACADÈMIC
1995-1996

El factor humà en el retard econòmic espanyol.
El debat entre els historiadors

**Discurs inaugural a càrrec
del Dr. Jordi Nadal
Catedràtic d'Història Econòmica**

U.B. CRAI . Biblioteca
d'Economia i Empresa
Diagonal, 690, 08034 Barcelona
Tel. 934 034 734

UNIVERSITAT DE BARCELONA

29 de setembre de 1995

α

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

0701279904

Entitat Editora
Universitat de Barcelona

Òrgans Rectors
Rector
Antoni Caparrós i Benedicto
President del Consell Social
Josep M. Puig Salellas

© Publicacions Universitat de Barcelona
Disseny: Cesca Simón
Foto portada: Biblioteca de la Facultat de Medicina (Josep M. Rué)
Dipòsit legal: B-36.087-95

Aquest llibret ha estat imprès sobre paper ecològic

Direcció i administració de la publicació:

UNIVERSITAT DE BARCELONA

PUBLICACIONS

Gran Via de les Corts Catalanes, 585
08007 Barcelona

El factor humà en el retard econòmic espanyol. El debat entre els historiadors

Jordi Nadal

Catedràtic d'Història Econòmica

L'Espanya actual viu sota la síndrome de la convergència econòmica amb Europa. Els deu primers anys de pertinença a la Unió Europea han servit perquè els hispanos prenguéssim consciència del retard econòmic que tan obstinadament ens acompanya i de la necessitat imperiosa de salvar-lo. Escurçar les distàncies s'ha convertit en l'objectiu número u de la política espanyola sense adjectius. Els historiadors podem ajudar a assolir-lo mitjançant la investigació de la cronologia i de l'etiologia de la divergència. Perquè és prou sabut que un bon diagnòstic és la precondició d'un remei escaient.

Des de quan i per què el país es troba endarrerit? La primera part de la pregunta suscita poca controvèrsia. Per bé que precàries en molts casos, les diverses estimacions de la renda per càpita coincideixen a indicar que Espanya va perdre posicions, dintre d'Europa, de 1800 a 1960 i n'ha recuperat, encara que només en part, en el curs dels últims 35 anys. Naturalment, aquesta cronologia basada en el llarg termini no és incompatible amb la distinció d'altres fases més curtes, de signe divers. La contribució més recent, deguda a Francisco Comín, sosté, per exemple, que, sense perjudici d'aquell balanç general, hi hagué convergència de 1860 a 1890 i de 1913 a 1929, com també hi ha hagut divergència o retard de 1976 a 1985 i de 1991 a 1995.¹

Més discutibles resulten les raons de l'evolució que acabo d'establir. Del 1986 al 1990, l'ona de prosperitat

1. Comín (1995).

-i de convergència- que acompanyà el primer lustre de pertinença a la Comunitat Econòmica Europea va tenir l'efecte de primar les explicacions centrades en els beneficis d'una política econòmica de signe liberalitzador; n'hi havia prou d'un *laisser faire* d'abast internacional per anar endavant; a la inversa, el proteccionisme i l'intervencionisme anteriors havien estat les causes de les nostres desgràcies. Del 1991 fins avui -un període de liberalització accentuada-, el retorn a la divergència, a l'endarreriment respecte de l'Europa unitària, suggereix que el retard és un fenomen complex, dependent d'una pluralitat de causes.

Una de les causes que comencen a estar de moda és la que fa referència a la qualitat de l'element humà. Abans, els teòrics del creixement econòmic enumeraven els factors de producció per aquest ordre: la terra, el capital i el treball. Ara, els experts n'inverteixen l'ordre i n'afinen els conceptes: el capital humà, en primer lloc; els recursos financers, després; i els recursos naturals, per acabar. El més important per al desenvolupament sostingut i durador d'una societat és la qualitat dels seus homes. En l'àmbit econòmic, qualitat humana significa capacitat d'iniciativa. Empresaris vertaderament emprenedors, d'una banda; obrers i empleats capaços i disciplinats, de l'altra; simples ciutadans (homes i dones) imbuïts de la idea de modernitat econòmica i social, afegeixen alguns.

Gabriel Tortella ha denunciat manta vegades «l'escassetat d'esperit empresarial» com un dels principals responsables del retard econòmic espanyol. La denúncia recolza damunt tres proves: 1a) «la gran importància que han tingut els empresaris estrangers en la història econòmica d'Espanya, des dels Reis Catòlics com a mínim»; 2a) «la propensió dels empresaris espanyols a buscar la protecció de l'Estat perquè els proporcionï rendes (en oposició a beneficis) i els preservi de la competència»; i 3a) la manca de grans empreses espanyoles en el món contemporani. El protagonisme dels empresaris francesos, anglesos, alemanys, belgues, suïssos i d'altres orígens ha estat una constant de la nostra història econòmica. Quan es posen a fer d'empresaris, els naturals ho fan amb una mentalitat conservadora,

mancada d'ambició. Les empreses espanyoles de major dimensió ocupen unes posicions molt modestes en les classificacions internacionals; també estan privades de vaixell ensenya, com poden ser-ho la Fiat italiana o la Hyundai coreana.²

Sense ser falsos, els arguments de Tortella han de ser explicats i matisats. En el cas del darrer, Albert Carreras i Xavier Tafunell han ponderat la ruptura i el retrocés que, en el desenvolupament de la gran empresa espanyola, representaren la Guerra Civil i el franquisme autàrquic, del 1936 al 1960; criades en un terreny clos, a recer de les lleis del mercat, les anomenades «empresas nacionales» tenien una incapacitat congènita per competir fronteres enllà.³ En el cas del segon, Carles Sudrià i jo mateix hem posat al descobert la falsedat dels arguments emprats per Pedro Fraile (una de les autoritats adduïdes per Tortella) per «demostrar» la retirada voluntària dels mercats exteriors per part dels siderúrgics bascos i dels fabricants tèxtils catalans, a les acaballes del segle XIX.⁴ Ara i aquí és l'ocasió de relativitzar la presència dels empresaris estrangers en la història econòmica espanyola. No és que no sigui rellevant; sí que no és insòlita. L'exemple de França, el país de procedència de tants empresaris establerts en terres hispàniques, em sembla revelador.

Nascuda a la Gran Bretanya i recreada a Suïssa, la Primera Revolució Industrial s'introduí a França per un doble conducte: la connexió normanda al nord-oest i la connexió alsaciana al nord-est. Res de tan natural. A banda i banda del Canal de la Mànega hi havia, i continua havent-hi, «homogeneïtat de clima, simetria geogràfica, parentiu de la història». Normandia havia estat conqueridora d'Anglaterra amb Guillem, en el segle XI, i conquerida pels anglesos durant la Guerra dels Cent Anys. Des del segle XVI, la província francesa i el reialme britànic havien estat intercanviant-se mercaderies, estudiants i viatgers, al

2. Tortella (1994), pàg. 179-180.

3. Carreras i Tafunell (1993).

4. Nadal i Sudrià (1993), pàg. 211-217.

mateix temps que s'expedien mútuament els proscrits civils i religiosos.⁵ A partir del 1688, l'entronització de la dinastia orangista a Anglaterra havia donat lloc a l'assentament de nombroses colònies de partidaris de Jaume II, el rei demès, a la costa atlàntica francesa. De Dunkerque a Bordeus, passant per Rouen, Saint Malo, Nantes i La Rochelle, els exiliats estuardistes han contribuït decisivament, a la fi del segle XVII i en el curs de la major part del XVIII, a l'expansió del comerç amb l'Índia i la Xina, i a l'administració de l'imperi francès tant a les illes del Carib com a l'Orient Llunyà.⁶

Però les activitats marítimes i administratives no han absorbit, ni de bon tros, les energies de la diàspora jacobita. A més d'animar els ports de l'Atlàntic, les lleves successives de foragitats anglesos han jugat un paper de primer ordre en l'aprofitament dels recursos industrials del país receptor. A la Gascunya, els Galwey, Martell, Sauge i Hennessy han estat capdavanters en la fabricació i comercialització dels aiguardents de Cognac,⁷ de la mateixa manera que els Byass, Osborne, Garvey, Terry i Sandeman, anglesos o irlandesos com els precedents, ho serien una mica més tard en la fabricació i la comercialització dels *finos* de Jerez.⁸ A l'interior de l'Hexàgon, el primer esbós de la fàbrica siderúrgica de Le Creusot, «bressol de la gran indústria francesa»,⁹ fou degut, el 1771, a l'esforç mancomunat d'un noble lorenès (el baró de Kesling), del Chevalier de Melleville, i de dos membres del *lobby* jacobita: William Stuart, vingut directament de la Gran Bretanya, i Jacques Nicolas Roettiers de La Tour, gravador de les monedes de França, fill del gravador anglès de les monedes de Jaume II, primer, i de Lluís XIV, després.¹⁰ A Normandia -a Normandia sobre-

5. Perrot (1992), pàg. 305 i seg.

6. Chaussinand-Nogaret (1973), pàg. 187-188.

7. *Ibidem*.

8. Tortella (1994), pàg.184.

9. Chevalier (1935).

10. Chaussinand-Nogaret (1973), pàg. 190.

tot- John Holker, fugitiu del seu Lancashire natal «pour avoir suivi le parti du roi Jacques en dernier lieu»¹¹, ha bastit a la segona meitat del set-cents un vertader complex manufacturer «que no sembla exagerat considerar com el fonament de la prosperitat ruanesa del segle XIX».¹² Format per una fàbrica de teixits, tints i aprests de cotó, un taller de construccions mecàniques i les primeres cambres de plom per a l'obtenció de l'àcid sulfúric instal·lades a França, el complex de Holker ha servit de viver de tècnics i especialistes de tota mena per a la resta de la indústria regional, fins i tot àdhuc nacional.¹³ Per tal d'aprofitar al màxim les potencialitats de Holker, la monarquia francesa acabaria confiant-li el càrrec, fet a la seva mida, d'«Inspecteur général des manufactures, principalement de celles qui ont été établies à l'instar des étrangers, et des ouvriers étrangers».¹⁴

Al mateix temps que penetrava a França per Rouen i Normandia, la indústria moderna també ho feia per Mulhouse i Alsàcia. Succeeix que fins al 1798, data de la seva incorporació a França, la ciutat de Mulhouse i el seu entorn han constituït un enclau políticament autònom, una mena de república independent, per bé que molt estretament relacionada amb els cantons suïssos. Aquesta situació els ha reportat avantatges i estímuls. D'una banda, els ha lliurat de la prohibició de les teles estampades, vigent a França fins als decrets de 1759 i 1760; de manera que ja el 1746 Jean-Henri Dollfus, Jean Jacques Schmaltzer i Samuel Koechlin han pogut erigir a l'urbs la primera manufactura d'indianes.¹⁵ De l'altra, els ha procurat aquella pau, corol·lari de la neutralitat política, que és imprescindible per a l'atracció de capitals i empresaris. Suïssa ha actuat, en tots dos sentits, com un brollador inesgotable. Els banquers de Basilea, tan pròxims per la geografia i els afectes (eren nombrosos els vincles de

11. D'un document de l'època citat per Chassagne (1991), pàg. 46.

12. Chassagne (1991), pàg. 56.

13. *Ibidem*.

14. Rémond (1946), pàg. 81 i seg.

15. Bischoff (1983), pàg. 49.

sang entre les dues ciutats) han deixat molts diners a la indústria mulhousiana.¹⁶ Neuchâtel, Ginebra i altres cantons li han enviat una legió de fabricants. Per a molts d'aquests homes, Mulhouse ha representat una simple etapa de l'expatriació definitiva a França. Dels 170 indianaires francesos datats fins al 1789, 43, o sia la quarta part, havien vingut de les anomenades «marques de l'est»: 24, de la Suïssa francòfona; 9, de la Suïssa «alemànica» i 10 del territori alemany veí de Baden-Wurttemberg.¹⁷ Els germans Oberkampf, wurttberguesos passats per Basilea i Mulhouse, abans de crear el mític establiment de Jouyen-Josas, prop de Versalles,¹⁸ són el símbol més eloqüent d'un moviment de gran amplitud.

L'exemple francès ens ha d'ajudar a entendre el cas espanyol. La primera industrialització europea i les grans transformacions que l'han acompanyada foren fenòmens estesos per contagi a aquelles àrees veïnes que estaven madures per rebre'l. El contagi demana proximitat, estic per dir promiscuïtat, dels territoris en qüestió. La península Ibèrica era -i continua sent- a Europa un àmbit marginal, aïllat, sense altra connexió terrestre amb la resta del continent que el Midi francès, condemnat no a industrialitzar-se, sinó a desindustrialitzar-se.¹⁹ Vistos des d'Espanya, ni la Gascunya era Anglaterra, ni, en el Rosselló-Llenguadoc, Perpinyà, Narbona o Montpeller podien oficiar de Basilea. Tot i això, Catalunya i el País Basc han estat els dos primers focus de la industrialització espanyola. L'ur condició de regions frontereres amb França no és aliena a aquesta primàcia. De la mateixa manera que, a ponent d'Ibèria, Portugal deu haver sofert enormement de la seva frontera única amb l'Espanya més endarrerida.

16. Fins arribar a la seva «colonització financiera» a començament del segle XIX. Oberlé (1971), pàg. 153-167 i Veyressat (1982), pàg. 118.

17. Chassagne (1991), pàg. 95-96.

18. Chassagne (1980).

19. Fohlen (1949), Crouzet (1959), Armengaud (1960) i Johnson (1995).

Fins aquí la referència als empresaris, és a dir a la locomotora que arrossega el tren del progrés econòmic. D'aquí en endavant haurem de parlar dels vagons, o sigui de tots aquells -operaris, empleats i, fins i tot, la resta del cos social- que reben l'impacte de l'impuls empresarial. L'èxit d'una empresa depèn tant de si mateixa com del brou de cultiu que l'alimenta. Personal adequat i entorn receptiu. Preparació i receptivitat remetent a nivell educatiu. En termes històrics, els nivells educatius han tendit a amidar-se per les taxes d'alfabetització.

En els darrers temps, s'ha intensificat la recerca sobre les relacions entre el nombre o la proporció de les persones alfabetitzades i els avenços de la primera industrialització (més aviat poc exigent en matèria de capital humà). Els resultats són per a tots els gustos. Hi ha autors que defensen l'existència d'una relació de causa-efecte entre les dues variables. Hi ha autors que la neguen. I hi ha autors, potser menys nombrosos, disposats a invertir els termes i a presentar el progrés econòmic com la variable independent.

La disputa ha arribat a la Península. En el seu llibre sobre *El desarrollo de la España contemporánea*, Tortella, sempre a l'aguait, s'inscriu de manera més o menys explícita en la primera de les posicions al·ludides. Els seus arguments són dos: primer, l'observació per part del suec Lars G. Sandberg, professor a l'Ohio State University, d'una «bona correspondència» entre els nivells d'alfabetització de vint-i-un països europeus a la data de 1850 i els seus nivells de renda, no el 1850 ni el 1913, sinó el 1970, cent vint anys més tard²⁰; segon, les correlacions més o menys altes trobades per Clara Eugenia Núñez -seguint Sandberg- entre les taxes d'alfabetització de les províncies espanyoles el 1860, 1877, 1887, 1900, 1910, 1920 i 1930 i la seva renda per individu el 1955 (primeres dades provincials), 1971 i 1977.²¹

Cautelós, Sandberg s'havia limitat a concloure: sense

20. Sandberg (1982), pàg. 686 i seg.

21. Núñez (1992), cap. 4.

perjudici d'algunes excepcions (les d'Espanya i Portugal, precisament), en el conjunt dels vint-i-un països considerats, «literacy in 1850 is an amazingly good predictor of per capita income in the 1970s».²² Menys prudent, el seu seguidor espanyol interpreta: del treball de Sandberg se'n desprèn que «les taxes d'alfabetització (...) són un predictor sorprenentment bo de la renda per càpita a molt llarg termini».²³ Despüllada de les seves acotacions temporals i territorials, la conclusió que Sandberg havia expressat en relació amb un espai concret i amb un període precís, adquireix, en Tortella, la categoria de «principi general» (l'expressió és seva) o regla històrica, aplicable sense restriccions.²³

En absència de model teòric, les correlacions de Núñez són meres constatacions, sense cap valor probatori. Tot i això, l'autora no té inconvenient a proclamar que «l'experiència espanyola a la fi del segle XIX i començament del XX confirma la hipòtesi, ja demostrada per a d'altres països, que la difusió de l'alfabetització a tota la població és indispensable perquè un país es desenvolupi econòmicament».²⁴ Darrere d'ella, Tortella ha insistit: «el treball de C. E. Núñez mostra que la hipòtesi de Sandberg per als països europeus es confirma estadísticament per a les 49 províncies espanyoles, per bé que amb un desfasament temporal més curt», d'uns 20 a 30 anys.²⁵

Sembla arribada l'hora d'abandonar la suposada hipòtesi de Sandberg, i les correlacions de Núñez, i reconduir el tema inserint-lo en el seu marc històric. Ni el vincle entre educació i riquesa (coetània o desfasada) és forçós i de sentit únic, ni l'alfabetització sense més delimita l'exigència educativa del progrés econòmic. Dos exemples espanyols poden servir per il·lustrar una i altra objecció.

Per què del 1860 ençà Castella la Vella i Lleó han ocupat sempre una posició eminent en l'escala de l'alfabetit-

22. Sandberg (1982), pàg. 688.

23. Tortella (1994), pàg. 11 i 12.

24. Núñez (1992), pàg. 320.

25. Tortella (1994), pàg. 13.

zació i una posició secundària en l'escala econòmica? Per què, a l'inrevés, Catalunya (o millor, la província de Barcelona, la més poblada de les catalanes) s'ha afanyat, en el mateix període, darrere la riquesa, i ha descurat, en un primer temps almenys, la cursa de l'alfabetització?

Tot i centrar-se en un sol any, l'estudi de David S. Reher sobre la realitat social d'Espanya a la llum del cens de 1887 aporta una resposta molt suggestiva a la primera de les dues preguntes. L'alfabetització més avançada de castellans vells i lleonesos (també dels bascos), molt patent a la segona meitat del segle XIX, descansava damunt una demanda i una oferta educatives més denses que a la resta del país. Els indicis són convinents: menor nombre d'habitants per escola, menor nombre de persones en edat escolar per cada mestre, i major percentatge d'escolars potencials convertits en escolars efectius. Aquesta densitat educativa li sembla a Reher «la conseqüència d'una situació molt estable, present des de molt de temps enrere i relacionada amb el tipus de poblament predominant, amb molts assentaments humans de dimensions reduïdes. (...) Les regions de municipis petits solien ser zones de propietat molt repartida i abundor de propietaris». La condició de propietari comportava l'ús freqüent de la lletra escrita (comptes, contractes, testaments, etc.). La freqüència de l'escriptura pressionava sobre la demanda d'educació. Per satisfer aquesta demanda i en atenció a un tret tradicional, la Llei d'instrucció pública de 9 de setembre de 1857, que continuava vigent en el moment del cens, havia adjudicat, a l'Espanya rural, major proporció de mestres i escoles als pobles d'entre 500 i 1.999 habitants que als de major entitat.

«Sota aquesta òptica, l'alfabetització a Espanya adquireix un sentit sorprenent i completament imprevist, perquè en lloc de ser un factor de canvi n'és un altre d'estabilitat, que depèn sobretot d'aspectes estructurals de la societat, de polítiques educatives, d'estructures econòmiques. (...) A la fi del segle XIX, l'alfabetització era, a Espanya, el producte d'una tradició històrica abans que el d'un corrent modernitzador». Per reforçar el seu argument, Reher

recorda que, en terres castellano-lleoneses, l'avantatge educatiu es presentava en companyia de signes tan retrògrads com les taxes de fecunditat matrimonial més elevades i un dels nivells d'industrialització més baixos de tot el país.²⁶

La medalla tenia el seu revers a Catalunya, país d'industrialització i control de natalitat avançats i d'alfabetització retardada. És probable que una part d'aquest retard sigui fictici, i que s'hagi de carregar en el compte de la normativa censal espanyola que enregistrava la lectura i escriptura en castellà a tot el territori, incloses les àrees dotades de llengua pròpia. Però també és segur que l'altra part reflectia una situació real, d'analfabetisme exagerat en relació amb els altres indicadors socioeconòmics, que obre nous horitzons a la nostra disputa.

L'experiència catalana permet afirmar que l'alfabetització extensa no ha estat un element decisiu per a la creació del capital humà necessari a la primera Revolució Industrial. Al llarg del segle XIX i primeres dècades del XX, les taxes generals d'alfabetització han estat menys rellevants, als efectes del progrés econòmic, que la proporció de les persones concurrents en els centres d'ensenyament tècnic. Els obrers d'una fàbrica o taller podien ser analfabets. Els sobrestants, majordoms, encarregats i altres comandaments intermedis havien de ser capaços de llegir un full d'instruccions i, encara més, d'interpretar uns plànols. D'on la importància extrema de conèixer el dibuix tècnic, «vertadera frontissa entre la reflexió intel·lectual i el treball manual».²⁷

Els darrers treballs publicats sobre Itàlia són reveladors. Dins d'un llibre coordinat per Núñez i Tortella, Vera Zamagni explica, amb l'ajut dels números corresponents, que el *boom* de l'economia italiana entre els anys 1880 i 1913 coincidí amb un increment espectacular dels alumnes d'ensenyament mitjà matriculats a les escoles i liceus tècnics i, molt especialment, a les escoles d'arts i oficis.²⁸ El

26. Reher (1993), pàg. 59-62.

27. Poni (1994), pàg. 10.

28. Zamagni (1993).

cent cinquantè aniversari de l'Istituto Aldini-Valeriani per le Arti e Mestiere, commemorat el 1994, ha donat lloc a una sèrie d'articles en la revista bolonyesa *Scuolaofficina* que assenyalen l'existència d'un nexa directe i indiscutible entre aquell centre i la formació de la singularíssima indústria de construccions mecàniques que ha esdevingut l'emblema contemporani de Bolonya.²⁹ La capital de l'Emília-Romanya, centre llaner en els segles XV i XVI, capital de la seda en els segles XVII i XVIII, i del cànem en el XIX, semblava abocada a una decadència irremeiable quan el vapor començà a substituir la vela en les rutes marítimes. Els mecànics sorgits de l'Aldini-Valeriani ho impediren. Actuant com a empresaris o com a tècnics, varen prendre la iniciativa d'una nova branca d'indústria -la construcció de maquinària- destinada a renovar els llorers econòmics de la ciutat. Des dels anys 1920, la construcció mecànica bolonyesa s'ha anat especialitzant en les màquines per fer paquets. Avui, Bolonya produeix, en valor, el 70 per cent de les màquines italianes d'embalar; Itàlia en posseeix, al seu torn, la cinquena part de la quota mundial. Els bolonyesos parlen amb orgull del *Packaging Valley*.

L'educació tècnica, sobretot en els seus graus baix i mitjà, ha estat més important que l'alfabetització en l'engageda industrial de Catalunya (i del País Basc). Faríem bé de rescatar-la de l'oblit en què es troba.³⁰

29. Curti (1994).

30. Cal dir que comptem amb un magnífic instrument per començar la tasca. Es tracta del llibre d'Alberdi (1980), corresponent a una tesi doctoral llegida a la Universitat de Barcelona, que no he vist citat mai enlloc.

Bibliografia:

Alberdi, Ramon: *La formación profesional en Barcelona. Política, pensamiento, instituciones (1875-1923)*. Barcelona, 1980.

Armengaud, André: «A propos du sous-développement industriel dans le Sud-Ouest». A *Annales du Midi*, 1960, núm. 72, pàg. 75 i seg.

Bischoff, Georges: «Mulhouse et sa région: genèse d'un paysage industriel». A *Bulletin de la Société Industrielle de Mulhouse*, 1983, núm. 789, pàg. 47-59.

Carreras, Albert; Tafunell, Xavier: «La gran empresa en España, 1917-1974. Una primera aproximación». A *Revista de Historia Industrial*, 1993, núm. 3, pàg. 127-175.

Chassagne, Serge: *Le coton et ses patrons*. France, 1760-1840. París, 1991.

Chassagne, S.: *Oberkampf, un entrepreneur capitaliste au siècle des Lumières*, París, 1980.

Chaussinand-Nogaret, Guy: «A propos d'une entreprise française en Espagne au XVIIIe siècle. Les sociétaires de la Compagnie de Guadalcanal.» A *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 1973, vol. 20, abril-juny, pàg. 185-200.

Chevalier, Jean: *Le Creusot, berceau de la grande industrie française*. París, 1935.

Comín, Francisco: «La difícil convergencia de la economía española: un problema histórico». A *Papeles de Economía*. 1995, núm. 63, pàg. 78-92.

Crouzet, François: «Les origines du sous-développement économique du Sud-Ouest». A *Annales du Midi*. 1959, núm. 71, pàg. 3-21.

Curti, Robert: «In visita alla mostra 'Fare macchine automatiche'». A *Scuolaofficina. Periodico di cultura tecnica*. Bologna: 1994, XIII, núm. 1, pàg. 3-9.

Fohlen, Claude: «En Languedoc: vigne contre draperie». A *Annales. E.S.C.*, 1949, núm. 4, pàg. 290-297.

Johnson, Christopher H.: *The Life and Death of Industrial Languedoc, 1700-1920. The Politics of Deindustrialization*. New York; Oxford, 1995.

Nadal, Jordi; Sudrià, Carles: «La controversia en torno al atraso económico español en la segunda mitad del siglo XIX (1860-1913).» A *Revista de Historia Industrial*, 1993, núm. 3, pàg. 199-227.

Núñez, Clara Eugenia: *La fuente de la riqueza. Educación y desarrollo económico en la España Contemporánea*. Madrid, 1992.

Núñez, C.E.; Tortella, G. (ed.): *La maldición divina. Ignorancia y atraso económico en perspectiva histórica*. Madrid, 1993.

Oberlé, Raymond: «L'évolution des fortunes à Mulhouse et le financement de l'industrialisation au XVIIIe siècle.» A *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne et Contemporaine*. 1971, núm. 8, pàg. 85-173.

Perrot, Jean-Claude: *Une histoire intellectuelle de l'économie politique (XVIIe-XVIIIe siècle)*. París, 1992.

Poni, Carlo: «Sapere e lavoro nella tradizione dell'industria bolognese.» A *Scuolaofficina. Periodico di cultura tecnica*. 1994, XIII, núm. 2, pàg. 10-11.

Reher, David Sven; Pombo, Nieves; Nogueras Beatriz: *España a la luz del Censo de 1887*. Madrid, 1993.

Rémond, André: *John Holker, manufacturier et grand fonctionnaire en France au XVIIIe siècle (1719-1786)*. París, 1946.

Sandberg, Lars, G: «Ignorance, Poverty and Economic Backwardness in the Early Stages of European Industrialization: Variations on Alexander Gerschenkron Grand Theme.» A *The Journal of European Economic History*, XI, pàg. 675-697. (Hi ha una traducció d'aquest article en el llibre de Núñez i Tortella. 1993.).

Tortella, Gabriel: *El desarrollo de la España Contemporánea. Historia económica de los siglos XIX y XX*. Madrid, 1994.

Veyressat, Béatrice: *Négociants et fabricants dans l'industrie cotonnière suisse, 1760-1840. Aux origines financières de l'industrialisation*. Lausanne, 1982.

Zamagni, Vera: «Instrucción y desarrollo económico en Italia, 1861-1913.» A Núñez i Tortella. 1993, pàg. 181-222.

UNIVERSITAT DE BARCELONA

PUBLICACIONS